

ХАЛЫҚ ДӘСТАНЛАРЫНДА БАТЫРДЫҢ КӘРАМАТЛЫ ТУҰЫЛЫҰЫ МОТИВИНИҢ ТҮРЛЕРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.8025470>

Р. Исаков

Қарақалпақ гуманитар илим изертлеу институты докторанты

Аннотация.

Мақалада қарақалпақ халық дәстанларында перзенттің тууылыуы мотивинің түрлері көрсетіп өтіледі. Қарақалпақ халық дәстанларында тууылажақ батырдың әкесін бай, қасылзада, төрт түлігі сай, урыу яки қәуім басшысы, айырым дәстанларда ел ағасы, хан хәм т.б. сыпатында сүүретлеу турақлы поэтикалық дәстүрге айланған болса, ал, батырдың анасы жолбарыстың жүрегине, бөринің гөшине хәм т.б. жыртқыш хайуанларға жерик болады, толғағы ауыр келеді яки анасы пери болады. Усы өзгешеліклерине бола дәстанлардағы перзенттің тууылыуы мотивинің түрлері гайрытәбийий тууылыуы, тотемнен тууылыуы, әруақлардың көмегі менен тууылыуы, перзентке зар кексе ата-ананың мусылман әулийе-әнбияларға сыйынып, солардың басына түнегеннен кейін тилеклері қабыл болып, анасының бойына питиуі, пери менен адамның қосылыуынан тууылыуы, гәрде тууылыуы сыяқлы болып келеді.

Гилт сөзлер.

қахарманның тууылыуы мотиві, қахарманның тууылыуы, тотем-баба, пери менен некелесіу, гәрде тууылыуы.

Аннотация.

В статье показаны типы мотивов рождения богатырей в каракалпакских народных эпосах. В каракалпакских народных эпосах отец родившегося героя – богатый, знатный, общинник, хан, царь. А мать героя съест сердце тигра, мясо волка и других хищников. Материнские схватки будут трудными или мать станет феей. В силу этих отличий мотивами рождения детей в былинах являются неестественное рождение, рождение от тотема, рождение с помощью привидений, молитвы старых родителей мусульманским святым и пророкам за ребенком, а после ночевки с ними, пожелания матери принимаются. Также от союза фея рождается, рождается человека и т.д.

Ключевые слова.

мотив рождения героя, рождение героя, тотемный предок, брак с феей, рожденный в могиле.

Abstract.

The article shows the types of hero birth motifs in Karakalpak folk epics. In Karakalpak folk epics, the father of the born hero is rich, noble, community leader, khan, king. And the hero's mother will eat the heart of a tiger, the meat of a wolf and other beasts of prey. Mother's contractions will be difficult or mother will become a fairy. Due to these differences, the motifs of child birth in epics are unnatural birth, birth from a totem, birth with the help of ghosts, old parents praying to Muslim saints and prophets after a child, and after spending the night with them, the wishes of the mother are accepted. Also, a fairy is born from the union of a human, a fairy is born, etc.

Key words.

hero's birth motif, hero's birth, totem ancestor, marriage with a fairy, born in a grave.

Қарақалпақ халық дәстанларында перзент тууылығы мотивін үйрене келе қахарманның тууылығы мотивінің улығұма схемасы төмендегіше болып келетуғынлығын аңладық:

- 1) *ғайрытәбийий тууылығы (өсимликтен: теректен, шеңгелден, алмадан хәм т.б.);*
- 2) *тотемнен тууылығы (жолбарыстың, қасқырдың, әждарқаның хәм т.б. жүрегине, гөшине жерик болыу);*
- 3) *Әруақлардың көмегі менен тууылығы, перзентке зар кексе ата-ананың мусылман әулийе-әнбияларға сыйынып, солардың басына түнегеннен кейін тилектері қабыл болып анасының бойына питиуі;*
- 4) *пери менен адамның қосылығынан тууылығы;*
- 5) *гәрде тууылығы.*

Қарақалпақ халық дәстанларында тууылажақ батырдың әкесін бай, хасылзада, төрт түлігі сай, урыу яки кәуім басшысы, айырым дәстанларда ел ағасы, хан хәм т.б. сыпатында сүүретлеу турақлы поэтикалық дәстүрге айланған болса, ал, батырдың анасы жолбарыстың жүрегине, бөрінің гөшине хәм т.б. жыртқыш хайуанларға жерик болады, толғағы ауыр келеді яки анасы пери болады.

Батырлардың кәраматлы жағдайда тууылығының бирін “**ғайрытәбийий (күйеусіз) тууылығы мотиві**” курайды. Улығұма “ғайрытәбийий тууылығы мотиві” “алғашқы кәуімлик исенимлерде, дүнья жүзине тарқалған баслы динлерде де” көптеп гезлеседі [1, с. 335]. Ғайрытәбийий тууылығы мотиві бойынша қахарманлар жансыз затлардан, яғный теректен, мийүеден т.б. жаралған. Бул өте ески мотивлердің бири.

Матриархат дәуириндеги ғайрытәбийий тууылыу мотиви бойынша болажақ батыр некесиз дуньяға келеди. Мәселен, «Илимхан» қарақалпақ халық дәстанында Әдилбай бай менен оның хаялы Қаншайым перзентсиз болады. Перзентли болуу Әдилбай байдың ойына оншелли қона бермейди. Қаншайым елге келген апатшылықтан мал-дуньясынан айрылып, балықшылықты кәсип етип отырған күйеуи Әдилбайға қаратабийперзентлик жаман дәрт, екеуимиз тилек етейик, Кубырлардан жылғыз перзент сорайық, деп нийетин билдиргенде Әдилбай хаялының тилегиинен шоршып кетип:

“ - Үйдеги азын-аулақ жейтуғын дәнимди де әулийениң шығықшысына апарып берип, “әумийин” дегеннен сымпыйып қайтып, меңдей сорлыны аш қояйын деп жүрсең бе? Әулийенде кәрамат болса, қәбиринен турып, өзи пәтия берер еди. Жатқан өликти сатып отырған сум шайтанларға апарып беремен деп ықласланасаң. Мен де жылайын, сен де жыла. Құдиретинен тиле. Қой отыр”, - деп Әдил баба балық аулауға қайрылмай кете береді.

Усыннан кейин хаялы Қаншайымның өзи өсип турған бир түп ақсардың бир тал гүлин жулып алады. Өзи сол ақсар теректиң астында “бир кәрамат болмаса, бундай шөп болмас еди” деп 40 күн дауамында түнейди. Бир күни түсине еки ғарры кирип буған аян береді: қолына шыбық услатып, оған бир балалы болатуғынлығын, әждарханың жүрегине жерик болатуғынлығын, жылан кейпиндеги бала тууылатуғынлығын, ол бала қырық күн өткеннен кейин жылан кебин таслап, бала келбетине енетуғынлығын, Бахыт, Дәулет, Қызыр келип атларын қойып кететуғынлығын айтады.

Айы-күни жетип Қаншайым тууады. Хәқыйқатында да жылан кепинли баланы көргенде Әдил баба өлтирмекши болады. Ақыллы Қаншайым барлық бәлелерден зүрядын аман сақлап қалады. Бир күни таңда қараса қасында жыланның кепинин жатқанын көреді. 40 күнлик болған зүряды жылан кепинин таслап, бир айдары алтыннан, бир айдары гүмистен болған ул бала болып жетилисипти. Баланың билеклери тоқпақтай, жауырынлары қақпақтай, бес жасар баладай болып сөйлеп анасына сәлем береді [2, 161-162-бб.].

“Бозуғлан” дәстанында да усыған уқсас сюжет келтириледі.

Әйием заманда ноғайлы халқында Бабахан патшаның журтында Дәрүиш деген бай болады. Жасы алпысқа келгенше перзент көрмейди.

“ - Эғасыз дуньяны жыйнап нетейин, етек-жеңимди кесип қәлендер болып кетейин, алла-тааладан бир перзент талап етейин”, - деп әулийе излеп кете береді.

Әулийе қоймай түнеп, машайық қоймай жылайды. Бир күни қайтып киятырса алдынан шопан шығып жол сорайды. Бай перзент дағында

жүргенлигин айтады. Сонда шопан үш күнликте қойына топалаң араласқанын, бәлент таудың басында шоқ шеңгелден қойларын айландырғанда, топалаңнан арылғанын айтып, бұған да шеңгелден айланып көриүди мәсләхәт етеди.

Бай шоқ шеңгелди айланып зыяратлайды. Түс көреді. Түсинде бир ул, бир қыз беретуғынлығын, балалары жети жасқа шыққанда өзиниң жанын алатуғынын айтып аян береді. Соң хаялы жүкли болады. Ай жарылқап күн тууып, ат басындай ул тууады. “Уғлың ерге ылайық тууған екен, төменги ерни салпы екен, аты ер Бозуғлан болсын” – дейди халық [3, 213-б.].

Бұл дәстанларда өсимликлерге табыныушылық қалдықтары көринис тапқан. Ағаш тотемі эзелден адамзатты жаратыушылық “хызметі менен” танылған. Ағаш тууралы ырымлар елеге шекем халқымыз арасында сақланып қалған. Мәселен, жалғыз теректи кеспеу, ағашқа шүберек байлап тилек тилеу, жалғыз терекке сыйыныу, әулийе басына терек отырғызыу хәм т.б.

Қарақалпақ халық дәстаны «Шийрин-Шекер»де де дүнья халықтары фольклорлық шығармаларында көп гезлесетуғын алма жеп жүкли болыу сюжети өз сәулелениуін тапқан.

Дәстанда айтылуыынша, әйіемги заманда Ират деген журттың Ұәлийхан деген патшасы болады, оның Ақбилек хәм Хинжи айым атлы еки хаялы бар еді, алпыс жасқа келгенше перзент көрмейді. Оның ақыллы үәзири Қараман да перзентсиз еді. Бир күни екеуі перзентсизликтен налынып сахраға шығып сәрұан төбениң басына келгенде ақ сақаллы баба алдынан шығып ғамының мәнисин сорады. Бабаға перзентсиз екенлигин билдирип, қанша малыу-дәулетке, тахтқа ийе болса да, перзентсизлик дағын ақ урып жеткереді. Баба оларға қойнынан еки алма шығарып бирин патшаға, бирин үәзирге береді. Усы алмаларды хаялларыңызға берин, бириниң атын Шекер, бириниң атын Шийрин қойың, деп баба көзден ғайып болады. Патша алманы үлкен хаялы Ақбилекке бергенде, ол “бул алманы Хинжи менен бөлисіп жейик, ол да перзент көрсин” деп тилек билдиреді. Лекин, патша пүтин жеуди буйырады. Қараман да өз ярына алманы апарып береді. Алма жегеннен кейин хаялларға хәмиле питип, тоғыз ай тоғыз күнде көз жарады. Ұәзирдиң хаялы босаныу үстинде қайтыс болады да, үәзир баланы патшаның тахтына қойып, өзи шәхәрден басын алып шығып кетеді [4, 385-386-бб.].

Матриархат жәмиеттеги тәбият кубылыслары менен өсимликлерден пайда болыу, яғный, ғайрытәбийий тууылыу мотивине деген исеним тотем-бабаға деген исенимге, яғный “жерик тағамын жегеннен пайда болыу” мотивине уласты. Айрықша аңлар менен жанұарлардың, яғный, тотемниң

қасиетлери көшеди деп исенгенликтен эпосларда батырдың анасы жыртқыш аңның өтине, бауырына, жүрегіне жерик болады.

Тотем-баба көбинесе айрықша күшлі бір аң болып келеді. Бала ғайыптан тууылмайды. Әкеси, анасы – адамзат баласы. Лекин, оның айрықша болыуы – анасының жерик болған аңды жеп, тотемлик қасиетлерін бойына сиңириуінен. Тууылған бала да анасы жерик болған пайытында жеген аңға уқсап дәу жүрек батыр, айрықша болып тууылады.

Мәселен, “Мәспатша” дәстанында Мәспатшаның анасы Қарашаш жолбарыстың жүрегіне жерик болады. Бул дәстанда да Әбдикерім бай баласыз болады, бала болмаса дүнья-малдың, тиришиликтің мәнісі жоқ болып перзентсізлік дәртіннен нала шегеді. Перзентсізлік дағында жүргенде 7 жаслар шамасындағы екі баланы көріп қалады, бул баллар ғайыптар болып, Әбдикерімге атларын сатады хәм түсіне кирип аян береді. Әне, соннан кейін хаялы Қарашаш жолбарыстың жүрегіне жерик екенлігін ерине жеткеріп, “Кеулім болды аққан булақ, әрманым сол кеулімде дақ, жолбарыстың жүрегін бір тислесем, екі дүньяда әрманым жоқ. Айтар саған арызды, қостарына сол парызды, жерик асын тауып бермек, мойныңызға қарызды” жерик асын қалай болмасын тауып келиуді буйырады.

Қыйыншылықтар менен жолбарысты қолға түсірип, жүрегін алып атырғанда жолбарыстың жүрегін түк басқанлығын көреді [5, 20-22-бб.].

Есемурат жыраудан жазып алынған “Қоблан” дәстанында да усыған уқсас сюжет келтириледі. Бозкемпир жолбарыстың жүрегіне жерик болып, Қыдырбай ғаррыға тилегін билдиреді. Қыдырбай ғарры мың машақат пенен жолбарыстың жүрегін әкеп бергенде, Бозкемпир жүректі отқа писирип қанын сорғалатып жейді хәм жеригін басып, жетпіс жаста болса да жигирма жастағы келиншектей халына қайтады [6, 166-168-бб.]. Усылай сүүретлеулер менен дәстанның композициясы рауажланып бара береді. Улыұма алғанда, жан-жанұардың жүрегіне жерик болыу мотивинің тотемлик түсиниклерге байланысly дәрегенлігі анық.

Эпосларда ата-ананың бала ушын қыйыншылық көриуі хәм бойына бала питкен аналардың арысланның, қапланның, жолбарыстың жүрегіне жерик болыуы ер бала тууылыуының нышаны саналған [7, 74-б.]. Аналарының жерик болған уақтында қыйналыуы, батырлардың дүньяға келиуінің де қыйын болғанлығы олардың ержүрек, қайтпас батыр болыуының белгиси саналады.

Қарақалпақ халық дәстанларында қахарманның әруақлардың көмегі менен тууылыуы, перзентке зар кексе ата-ананың мусылман әулийе-

энбияларға сыйынып, солардың басына түнегеннен кейін тилеклери қабыл болып анасының бойына пителиуи мотиви көп ушырасады. Перзентсиз ата-ананың әулийелер аралап, пирлерге сыйыныуынан соң перзентли болыуы сюжети қазақ, қырғыз, түркмен, өзбек эпосларында да ушырасады.

Қурбанлыққа мал сойып, әулийеге түнеп, диний мәресимлерди жасап кәмбағалларға, гедей-ғәриплерге ас бергеннен кейін әруақлардың күши менен ата-ананың балалы болыуы ең әйемги мотивлердің бири саналады.

“Әуезхан” дәстанында Гөрүғлы султан Шамлыбелге 15 жасында хан болып сайланады. Отыз жасына келгенде алдынан Қызыр Ильяс, он еки иймам пирлер шығып “Не тилегиң бар, Алла Тааладан алып берейик” деп үш рет сораиды. Үшеуінде де Гөрүғлы “даңқым әлемге тарқалса болды” деп жууап қайтарады. Соң пирлер “Онда Аллатааладан йүз йигирма яш тиледик, өзиң билен қоса, Ғыйратыңа да йүз йигирма яш өмир тиледик, барған жеринди алмай қайтпағайсаң, наймыт болмағайсаң, - дейип көзден ғайып болады [8, 175-б.].

Дәстанларда қахарманның кәраматлы тууылыуы бул тек ата-ананың тилеги емес, ал пүткил халықтың, урыу-кәуимнің тилеги сыпатында көринеди. Себеби, ел-халық перзентсиз бай яки патшаға көбинше тилеклес болып отырады. Және ҳақыйқый қахарман тууылыуын әрман етеди. Елди-журтты қорғайтуғын, ата-анадан қалған мол дүнья-малға мийрас қалатуғын перзенттиң тууылыуын тилейди. Перзентсиз кексе ата-ана да (олар көбинесе мал-мүлки артып-асқан бай яки бир елдің бийлеушиси болады) жыйған дүнья-мал, ғәзийнесин халыққа садақа етип перзент тилейди. Мине бул халатлар да әйемнен киятырған түркий халықларға тән салт-дәстүрлерден саналады.

Дәстанлардың бас қахарманлары әпиуайы бала емес, ал қария ата-анадан тууылған айрықша бала болып келеди. Ата-ана қаншелли қария болса да әруақлардан, пирлерден, Қудайдан бала сораудан тынбайды, үмитин үзбейди. Қудайдан тилеп алған бала батырды үлкейгенде де оны әулийе-энбиялар, пирлер мудамы қоллап жүреди.

Ғайып ерен қырық шилтен болса әпиуайы адамлардың көзине көринбейтуғын, тек айрықша қасийетке ийе адамлар ғана көре алатуғын халықтың арқа тутып, жақсы көрген адамын қорғап, қоллаушы рууҳ. Қырық шилтен образының қарақалпақ фольклорында көринис табыуы зароастризм дини менен байланыслы.

Мифлик санаға байланысly енген исенимлерди қахарманлық дәстанлардан, аңызлардан, ертеклерден сюжет, мотив түрінде көплек гезлестириу мүмкин. Солардың бири – **пери менен адамның некелесиуи**. Мәселен, “Едиге” дәстанында Баба Түкли Шашлы Әзиз пери менен қосылғаннан кейин Едиге тууылады. “Қараман” дәстанында болса қахарманның кәраматлы тууылыуы оғада әйемги мифлик түсиниклер менен қарыстырылған халда сүүретленеди. Қараманның да анасы пери. Ол хаққында дәстанда былай делинеди: Ерте әйем заманда Арап деген журтта Таймурас деген патша болады. Оның жүз қатыны болса да перзенти болмайды. Бес жүз елиу жасына шекем перзент көрмейди. Алты жүз елиу жасында Зерди атлы пери қызға үйленеди. Ол пери қырық жыл дегенде жүкли болып, әждарханың жүрегине жерик болады. Он еки жыл қурсақ көтеріп жүреді. Қырық күн тууа алмай толғатады, баланы тууып атырғанда өзи өлип кетеди. Баланы ананың қарнын жарып алады [9, 345-б.].

Әне усылай қахарманның кәраматлы тууылыуы мотиви болажақ батырдың күдиретинен дәрек береді. Айрықша жаратылыс ийеси болған адамзаттың пери қызлары менен байланысуы олардың тәғдириндеги айрықша уақыя. Мифлик образлар – пери қызлары “адамзатлық емес” дүньядан “адамзатлық” дүньяға қарай ауысады. Перилер хаққындағы исеним халық түсинигинде хақыйқатлық сыпатында сақланған. Перилер тууралы аңызлар халық арасында хақыйқатлық түрінде де айтылып келди.

Едигениң кәраматлы тууылыуы – оның анасының пери қызы, атасының (ямаса әкесиниң) Баба Түкли Шашлы Әзиз, арғы ата-бабаларынан берли әулийе-әнбиялар екенлигинен көринеди. «Едиге» дәстанының қарақалпақша вариантларында батырдың тууылыуының қысқаша мазмуны төмендегипше: Қубыр деген әулийеде Баба Түкли Әзиз деген киси жасайтуғын болады. Усы әулийеге жақын жердеги булаққа хәр жылы үш пери кептер болып ушып келип шомылатуғын еді. Баба Түкли Шашлы Әзиз олардың кийимлерин урлап, биреуинди маған таслап кетсең кийимиңизди беремен, – дейди. Перилер қайыл болып оған шәрт қояды. Баба шәртти бузып алады. Пери бабаға: «мен саған жоқ, ишимде алты айлық балаң бар сол балаңды пәлен күни пәлен деген дарақтың түбинен ал» – деп ушып кетеди. Бул баланы Туман хожа деген кисиниң шорысы тауып алады. Баланың атын Тоқтамыс ханға қойдырыуға барғанда «Ғайып бала хандыки» деп баланы алып қалып, атын Едиге қояды.

Адамзат пенен периниң қосылыуы әйемги түркий халықлары фольклорында таралған мотив. Мысалы, оғызлардың қахарманлық эпосы

«Қорқыт ата» кітабында «Салор» хәм «Игдир» деген тараулар бар. Салор деген ғайратлы жигит күнде аң аулайды. Бир күни таңда аңға шығып киятырса, астындағы аты үркеди. Атының басын тежеп, зер салып қараса алдында перде жамылған бیرهу отыр екен. Жигит «кимсең?» деп сораса, «мен периниң қызыман» дейди жаңағы адам, соннан кейин бетин ашады.

Гөрде тууылыу мотиви тотемлик исенимлердиң тәсиринен пайда болған әйемги мифлерден басланады. Бул мотивтиң алғашқы жәмийет адамларының исениминен алынғанлығы анық көзге тасланады. “Гөрүғлы” дәстанының Бухаралы қарақалпақ жыраулары атқарыуындағы “Гөрүғлының тууылыуы” шақапшасында Гөрүғлының тууылыуын былайынша сүүретлейди:

Шәмбил (гейде Жамбыл, Шымпы бел) елинде Ахмет сәрдар деген болады. Оның қайтыс болған қарындасының денеси ләхәтке түскен соң оннан бир бала тууылып гөрде өсе береді. Арадан жыл өткен соң бир шопан, қәбирден бир нәрестениң уақтын-уақтын көзге түсип қалатуғынын байқап, оны Ахмет сәрдарға айтады. Сәрдар оның қыз яки ер бала екенлигин билиу ушын аттың ерин, қамшысын хәм қууыршақ ислеп қарындасының бейитиниң басына қояды да өзи сол дөгеректе апан қазып ишине түседі де, баланың хәрекетлерин бақламақшы болады. Бир пайытта гөдек гөрден шығып қолына қамшыны алады да ерге минип ойнай баслайды. Сәрдар дәрхал оны тутып, үйине әкеледі хәм оған ат қойыу ушын адамлар менен ойласып, ақыры гөрден табылғаны ушын Гөрүғлы деген исмди мақул көреді.

Түркмен, қарақалпақ вариантларында Гөрүғлы гөрде тууылады. Орта Азия халықларының Гөрүғлының атының гөрдә тууылыуына байланыслығы қойылыуын, хәр бир атқарыушының сол уақытлардағы ханлардың жауызлығы менен Гөрүғлының қахарманлық образын күшейтиу мәнисинде сүүретленгенлиги көринип турады [10, 7-б.].

Кәраматлы тууылыу мотивиниң кәлиплесиуине адамзат тарийхындағы хәр қыйлы исеним-инанымлар тәсири үлкен болған. Әйемги заманларда адамлар қахарманның тууылыуын тәбийий жағдайынан басқаша кәраматлы, тилсим халатлар менен түсиндириуе хәрекет еткен. Кәраматлы тууылыу мотивлеринен тотемизм, зароастризм, шаманизм, мусылманлық элементлери айқын байқалады. Қахарманның кәраматлы тууылыуы матриархат дәуирде диний исенимлер менен байланыслығы болса кейинги дәуирлерде бул мотив эпосларда қахарманды кәраматлы етип көрсетиу ушын қолланылған көркем усыл сыпатында орын алды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. – М.: Изд.вост.лит., 1960.
2. «Илимхан». Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 47-том, Нөкіс, «Илим». 2013.
3. «Бозуғлан». Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 17-том, Нөкіс, «Илим». 2010.
4. «Шийрин-Шекер». Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 42-том, Нөкіс, «Илим». 2011.
5. Мәспатша. Көптомлық. X том. (Қыяс жырау варианты). – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1982.
6. Қарақалпақ фольклоры. Алпамыс. Қоблан. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 1995.
7. Марғұлан Ә. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы: Жазушы, 1985.
8. «Әуезхан». Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 30-том. – Нөкіс: Илим, 2011.
9. «Қараман». Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 21-том. – Нөкіс: Илим, 2011.